

OKUL ÖNCESİ DÖNEMDE DİNİ DUYGUNUN KÖKENLERİ ve GELİŞİMİ

Cemil ORUÇ*

Özet

Okul öncesi dönemdeki gelişimin bütün alanlarının insanın gelecekteki hayatının tamamını etkilediği kabul edilir. Bu nedenle bu dönemdeki dini gelişim, hem din eğitimi hem de gelişim psikolojisi açısından ayrı bir önem kazanır. İnsanın dini davranışlarına kaynaklık eden dini duygunun oluşumu ve gelişiminin, son dönemlerde özellikle psikoloji biliminin uğraşlarından biri haline geldiği görülmektedir. Bu çalışmanın öncelikli amacı, bazı araştırmacılar tarafından dini duygunun kaynağı olarak gösterilen duyguları ve bunların dini duyguyla ilişki düzeylerini incelemektir. Yine bu amaca bağlı olarak, okul öncesi dönemde dini duygunun gelişim aşamaları da çalışmamızda incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Okul öncesi dönem, dini duygu, dini gelişim, din eğitimi, duygusal gelişim.



The Origins and the Development of Religious Emotion in the Preschool Period

Abstract

It is accepted that all development areas of preschool period have a significant impact in the future of the person. Therefore, the religious development of this period is important in respect of religious education and developmental psychology. In recent times, the formation and development of religious emotion determining the religious behaviors of human being appears as an important field of study, especially in psychology. The primary objective of this work is to examine the emotions accepted as sources of religious emotion by some researchers and their relationship status with religious emotion as well. Depending on this purpose, also, it will be examined stages of development of religious emotion in the preschool period.

Key Words: Preschool period, religious emotion, religious development, religious education, emotional development.

* Yrd. Doç. Dr., Muş Alparslan Üniversitesi Eğitim Fakültesi, c.oruc@alparslan.edu.tr

Giriş

Gençlik ve yetişkinlik dönemindeki dini yaşantı büyük oranda çocukluk döneminde atılan temellere dayanmaktadır. Hatta bazı araştırmalar, bireyin gelişiminin % 90'ının, çocukluğun ilk altı yılında gerçekleştiğini göstermektedir.¹ Böyle bir temellendirme gelişim psikolojisi verileriyle örtüşmekle beraber, konuyla ilgili şu sorular merak uyandırmaktadır: Çocukluk dönemi dini yaşantısının temelleri nelerdir? Bunlar hangi süreç içerisinde gerçekleşirler? Bu dönemin kendisine mahsus bir eğitim anlayışı var mıdır?

Gelişim psikolojisi alanında yapılan sınırlı çalışmalar yetişkin insanlarda görülen ve insanı hayrete düşüren dini içerikli yaşantılara çocuklarda da rastlandığını göstermektedir. Bunlar bazen salt dini içerikli davranışlar olabilirken bazen de diğer duygularla ilişkili bir şekilde açığa çıkabilmektedir.² Bireyin hayatında vazgeçilmez bir yere sahip olan birçok duygu bazen dini yaşayışın kaynağı olarak görülmüş bazen de dini yaşayışın ilişkili olduğu duygular olarak ele alınmıştır. Yerine göre dini korku, sevgi, hayranlık, bağlılık, dayanma, güvenme, sığınma, teslimiyet, istek, ümit, şükür, kaçınma, sonsuzluğu arama, yüceltme ve ululama, ilahi âleme ya da ilahi kuvvete yönelme gibi duygulardan birisi dini duygunun kaynağı veya en azından dini hayatta önemli duygulardan biri olarak görülür.³ Bu duyguların gelişimine paralel olarak bireyin dini yaşantılarında da gelişme ve ilerlemelerin olduğu, bunların belirli bir sıra içerisinde gerçekleştiği ve uygun eğitim etkinlikleriyle çocuğun dini yaşantısının güçlendirilebileceği tezi, önem kazanmıştır.

¹ Mustafa Köylü, "Çocukluk Dönemi Dini İnanç Gelişimi ve Eğitimi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XLV, II, (137-154), Ankara 2004, s.137; Beyza Bilgin, "Okul Öncesi Çağı Çocuğunda Dini Kavramlar", *Din Öğretimi Dergisi*, S.8-9, (21-30), Meb. Yay., Ankara 1986, s.28; Kalevi Tamminen & Renzo Vianello & Jean-Marie Jaspard & Donald Ratcliff, "The Religious Concepts of Preschoolers", (ed. Donald Ratcliff), *Handbook of Preschool Religious Education*, Religious Education Press, Birmingham, Alabama 1988, p.59-60; Donald Ratcliff & Rebecca Nye, "Childhood Spirituality: Research Foundation", (eds. Eugene G. Roehlekpertain), *The Handbook of Spiritual Development in Childhood and Adolescence*, Sage Publications Inc., California 2006, p.473.

² Jerome W. Berryman, "Faith Development and the Language of Faith" (ed. Donald Ratcliff), *Handbook of Children's Religious Education*, Religious Education Press, Birmingham, Alabama 1992, p.21; Pierre Bovet, *Din Duygusu ve Çocuk Psikolojisi* (çev. Selahattin Odabaş), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1958, s.18.

³ William James, *The Varieties Of Religious Experience*, (ed. LeRoy Miller), Colorado 1999, p.33-34; Belma Özbaydar *Din Ve Tanrı İnançının Gelişmesi Üzerine Bir Araştırma*, Baha Matbaası, İstanbul 1970, s.7; Kerim Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 1983, s.34.

Bu makalenin amacı, yapılan araştırmalar ışığında, okul öncesi dönemde din duygusuyla ilişki olan duyguları incelemek, bu duyguların dini duygu karşısındaki konumunu tartışmak ve din duygusunun gelişimini kısaca ele almaktır. Bu bakımdan öncelikle dini duyguyla ilgili diğer duyguların neler olduğunu açıklayıp ardından dini duygunun gelişim aşamalarını inceleyeceğiz.

1. Dini Duyguyla İlgili Diğer Duygular

Dini duygu ilahi bir kuvvetin ve ilahi bir dünya nizamının varlığından kaynaklanan düşünce ve tasavvurların yerine göre isteme ve sakinme biçiminde geliştiği duygulardır.⁴ İnsandaki dini duygu, inanca yol açan dini ilgi, istek ve arayışları yöneten kaynak ve kapasite olarak tanımlanır.⁵ Bunun diğer duygularla karşılıklı bir ilişki içerisinde olduğu bilinmektedir. Hatta din, daimi bir şekilde derin duygusal deneyimlerin kaynağında yer alır.⁶ Bu yönüyle birçok duygunun dini yaşantıyı etkilemesi ve belki de daha güçlü bir şekilde dinin duyguları kontrolü ve duygusal tepkileri düzenlemesi söz konusu olmaktadır.

Buradan hareketle 'Dini duygu diğer duygulardan bağımsız bir şekilde gelişir mi?' sorusuna cevap aramak gerekir. Yapılan araştırmalar böyle bir durumun mümkün görünmediğini açığa çıkarmıştır; örneğin William James'e göre 'duygu, dinin ilk ve derin kaynağıdır.'⁷ Bunun yanı sıra din duygusunun doğuştan insanda yer aldığını ileri sürenler ile bu duygunun sonradan çevresel şartlarla şekillendiğini savunan bakış açıları da mevcuttur. Müslüman düşünürlerin çoğunluğu, W. James, Spanger gibi düşünürler din duygusunun doğuştan var olduğunu savunurken Max Müller, Dewey, Freud gibi psikologlar da bu duygunun sonradan, çeşitli etkiler sonucu kazandığını ileri sürmektedir.⁸

⁴ Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*, s.36.

⁵ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2001, s.124.

⁶ Robert A. Emmons, "Emotion and Religion" (eds. Raymond F. Paloutzian and Crystal L. Park), *Handbook of The Psychology of Religion and Spirituality*, The Guilford Press, New York, London 2005, p.237.

⁷ James, *The Varieties of Religious Experience*, p.34; James, *The Will To Believe*, The Library Of the United States Inc., New York 1992, p.462-463; Sevginin dini duygu ile olan ilişkisi hakkında geniş bilgi için bkz., Bedi Ziya Egemen, *Din Psikolojisi-Saha, Kaynak ve Metot Üzerine Bir Deneme*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1952, s.11; Neda Armaner, *Din Psikolojisine Giriş*, Ankara 1980, s.114-117.

⁸ Peker, Hüseyin, *Din Psikolojisi*, Samsun 2000, s.109-110.

Aslında dini duygunun kökenlerine indiğimiz zaman bu duygunun çok fazla duyguyla ilişkisi olduğu görülmektedir. Bir başka deyişle din duygusuyla ilişkili olmayan duygu yok gibidir. Yapılan araştırmalar da din duygusunun, tek bir duygu şekli olmayıp dini konular karşısında kişide beliren duyguların genel adı olduğunu ortaya koymuştur.⁹ Din duygusu ile diğer duyguların gelişimindeki paralellik hem başlangıç düzeyinde hem de devamlılık açısından süreklilik gösterir ve kişiyi hayatı boyunca etkiler. Burada bu duyguların tamamına değil, dini duyguyla birinci derecede ilişkili olan temel duygulara yer verilecektir. Bu duyguların ilki ve belki de en güçlüsü sevgidir.

a. Sevgi

İnsanı karşılık beklemeden yakın ilgi, dostluk, şefkat, bağlılık göstermeye yönelten ve fedakârlıkları göze aldırarak kadar güçlü olabilen bir duygu¹⁰ olarak tanımlanan sevgi, Fromm'un ifadesiyle 'insanın varoluş sorununun çözümü'dür.¹¹ Sevgiye aşamalı bir anlam yükleyen ve her bir aşamanın diğerlerini tamamladığını savunan Gazali ise sevginin insan, madde, maneviyat ve Allah'la doğrudan bir ilişkisi olduğunu ifade eder.¹² Gazali'ye göre, bu süreçleri sağlıklı bir şekilde geçirmekle kişilik gelişimi arasında doğrudan bir ilişki vardır. Fromm bunu, 'Sevmek, olgun ve yaratıcı bir kişiliği gerektirir.' şeklinde formüle eder ve sevgi olmadan insanlığın bir gün bile yaşayamayacağını belirtir.¹³

İnsanın kendisi dışındaki varlıkları sevmesi, her ne kadar Batı kültürünün dayattığı modern kültür değerleriyle uyuşmasa da, bir erdem olarak varlığını sürdürür. Hatta Kant, insanın kendi varlığını sevmesi ve kendi mutluluğunu istemesinin zaten insan doğasının bir gerekliliği olduğu için etik bir değere sahip olamayacağını, dolayısıyla ahlak felsefesinin bir konusu olamayacağını savunur.¹⁴ Ona göre sevgideki ahlaki yön kişinin kendi dışındaki varlıkları sevmesi ve onların mutluluğunu arzulamasıdır. Bu durum Hz. Muham-

⁹ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s.138.

¹⁰ İlhan Ayverdi *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı, İstanbul 2008, III, s.2794.

¹¹ Erich Fromm, *The Art Of Loving*, Choun Publishing Co., 1956, p.17.

¹² Ebu Hamid Gazali, *İhya-u Ulumi'd-Din*, Darussadr, Beyrut 2004, V, s.5-7.

¹³ Fromm, *The Art Of Loving*, p.31, 112; Geniş bilgi için bkz., Jose Ortega Y. Gasset, *Sevgi Üstüne* (çev. Yurdanur Salman), Yapı-Kredi Yay., İstanbul 2001, s.8; A. S. Neill, *Özgürlük Okulu* (çev. Nilgün Şarman), Payel Yay., İstanbul 2000, s.14.

¹⁴ Fromm, *Man For Himself*, Routledge, London 2002, p.121-122.

med'in bir hadisinde 'Hiçbiriniz kendisi için istediğini kardeşi için istemedikçe iman etmiş olamaz.'¹⁵ şeklinde karşılık bulur.

Sevginin dini duygunun yegâne kaynağı biri olduğu ve aşamalı gelişen sevginin Allah'ta son bulacağı tezi, her ne kadar tatmin edici görünmese de, Pestalozzi'nin 'Gözünün önündeki kardeşini sevmeyen, göklerde görünmeyen Tanrı'yı nasıl sevebilir?'¹⁶ sorusu ciddi anlamda cevap beklemektedir. Sözlü olarak arkadaş, anne, baba ya da yakın çevreye karşı gösterilen sevgi ile Allah'a karşı gösterilen sevgi çocukluğun ilk dönemlerinde eşit görünse de, özellikle de yaşa bağlı olarak Allah sevgisinin hem şekil hem de içerik olarak farklılaştığı gözlemlenir. Bununla beraber Otto, dini duygunun eşsiz bir özelliğe sahip olduğunu ve bu duygunun insanın diğer tecrübelerinden tamamen farklı bir nitelik gösterdiğini de belirtir.¹⁷ Fakat çocuğun, hayatın ilk günlerinden itibaren başkalarına karşı nasıl davranış geliştireceği, bir harekete nasıl tepkide bulunacağı ve sevginin ne olduğunu öğreneceği düşünülürse himaye altında bulunma ve sevgi talebi önem kazanır.¹⁸ Buna ek olarak himaye altında bulunma, büyüklerden sevgi ve şefkat görme duygusu çocukta bulunan tek duygu değildir.

Bütün duygular insanda dini duygunun gelişmesinde ayrı ayrı rol oynar. Fakat başkalarının himayesinde, sevgi ve şefkate muhtaç olma duygusu insanın dinsel yaşayışında çok önemli bir yer tutar. İnsanın dinsel yaşamı bir bahçeye benzetilecek olursa bu bahçede en göze çarpan ağaç yine sevgi olmaktadır.¹⁹ Sevgi aynı zamanda diğer olumlu duyguları beslemektedir. Sevgi olmadan güven ve bağlanma duygusu gelişmez. İnsan sevmediği bir varlığa güvenemeyeceği gibi aynı şekilde ona bağlanamaz da.²⁰ O halde insan-Allah ilişkisinde din duygusunun temel alanlarından birini sevgi oluşturur ve sevginin ihmalinde Allah ile olan ilişki sıradanlaşır.

¹⁵ Buhari, İman, 7; Müslim, İman, 71.

¹⁶ Bovet, *Din Duygusu ve Çocuk Psikolojisi*, s.32.

¹⁷ Rudolf Otto, *The Idea of the Holy*, Oxford University Press, Oxford 1958, p.47, 175, 176.

¹⁸ W. H. Clark, "Çocukluk Dönemi Dini" (çev. Neda Armaner), *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 24, (175-185), Ankara 1981, s.179.

¹⁹ Clark, "Çocukluk Dönemi Dini", s.180; İslam kültüründe, sevgi için kullanılan kavramlarda bir çeşitlilik görünmektedir. Hatta bazı araştırmacılar, Kur'an ve hadislerde de bir çoğu kullanılan yaklaşık altmış kavramın sevgi için kullanıldığını belirtirler., bkz., Raşit Küçük, "İslam Kültüründe Sevgi İçin Kullanılan Kavramlar", *İslam Ahlakı ve Sevgi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2007, s.73.

²⁰ Yaşar Fersahoğlu, "Din Eğitimi ve Öğretiminde Duyguların Transferi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19, (105-122), İstanbul 2000, s.108.

İnsanda doğuştan bulunan²¹ ve kendisi yerine hiçbir duygunun ikame edilemeyeceği bir duygu olarak sevgi, sadece bireyin kendisiyle sınırlı kalmayıp, çevreye doğru yayılıp kutsal olana yöneldiği vakit bir anlam kazanır. Bu bakımdan sevgi dini duygunun gelişiminde etkin bir rol oynar.

Kısaca diyebiliriz ki insanın, bütün üstün niteliklerine, büyük medeniyetler kurmuş olmasına, teknolojik harikalar yaratmasına ve engin bilim gücüne rağmen sevgi olmadan mutlu bir hayat ve olgun bir dini yaşantı sürmesi mümkün değildir. Dini anlayışa göre sevginin temel kaynağı ve aynı zamanda nihai hedefi ise aşkın bir varlık olan Allah'dır. Böyle bir sevgiden mahrum olan insan mutsuz, böyle bir sevgiye dayanmayan kulluk verimsizdir. Böyle bir sevgiyle beslenmeyen dünyada insan-Allah ilişkisi, insan-insan ilişkisi, insan-hayvan ilişkisi, insan-doğa ilişkisi bozulmakta, hayat çekilmez hale gelmektedir.²²

b. Korku

80 | db

Herhangi bir tehlike durumunda uyanan kaygı duygusu²³ olarak tanımlanabilecek korku, kaynağı ne olursa olsun beraberinde itaati getiren ve kişiyi birçok özgürlüklerinden vazgeçirecek düzeyde etkileyen bir özelliğe sahiptir. Korkunun hem bireyin iç dünyasından kaynaklanan bir yönü, hem de dışsal etkilerden kaynaklanan ikinci bir yönü vardır²⁴ ve kişi kaçınılmaz bir şekilde bu duyguyla yüzleşmek durumunda kalır.

Sevgide olduğu gibi korkunun da dini duygunun temeli olarak görüldüğü bazı görüşler var olmuştur.²⁵ Freud 'yanılsama teorisinde, dinin büyük oranda insanın doğa ve toplum karşısındaki acziyet ve korkusundan kaynaklandığını belirtir.²⁶ İnsanın gücünü aşan, onu acz ve çaresizlik içerisinde bırakan tehlikeler ve felaketler karşısında çoğu insanda tabiatüstü bir kurtarıcı ve ilahi yardıma başvurma eğilimi kendiliğinden uyanır. Böylesi durumlarda, ilkel ya da medeni çoğu insan dualar ve adaklar vasıtasıyla bütün insani sıkıntılarını tanrılara, ruhlara, Allah'a veya Allah nezdinde tasarruf-

²¹ Halis Ayhan, *Eğitime Giriş ve İslamiyetin Eğitime Getirdiği Değerler*, Damla Yay., İstanbul 1986, s.75; bkz., Gazali, *İhya*, V, s.7.

²² Fersahoğlu, "Din Eğitimi ve Öğretiminde Duyguların Transferi", s.109.

²³ Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük-II*, s.1771.

²⁴ William McDougall, *An Outline Of Psychology*, Jarrold&Sons Ltd., 2007 p.316.

²⁵ Bovet, *Din Duygusu ve Çocuk Psikolojisi*, s.21.

²⁶ Sigmund Freud, *The Future of an Illusion* (translated and edited by James Strachey), Norton Company Inc., New York 1961, p.17, 19, 21.

ta bulunmaya yetkili kılınmış olduğuna inanılan kimselere açarlar. Bu evrensel davranış tarzı psikologları dini davranışın temelde bir 'psikolojik kendiliğindenlik'ten kaynaklandığını ileri sürmeye sevk etmektedir.²⁷ Bununla birlikte korku, dini doğuran bir faktör olarak ele alınsın veya alınmasın, her dini heyecanda bulunabilir.²⁸ Çünkü aşamalı bir şekilde gelişen korku, hayatın ilerleyen dönemlerinde hürmet, hayranlık, minnettarlık gibi duyguların yolunu açar.

Hayranlık ve korkunun karmaşık bir bütünü olan huşu, dini duyguyla yakından ilgilidir. Huşunun ileri bir aşaması ise saygın bir güç karşısında hürmetle eğilmektir.²⁹ Hayranlık duygusu, kişinin kendini negatif olarak hissetmesi ve hayret içerisinde kalma duygusunun sentezini temsil etmektedir. Ayrıca saygı, ince duygululuk ve kendini negatif hissetme fiilinin ikili karışımı olan şükran duygusunu da içermektedir.³⁰

Korkunun çocuktaki dini duygunun gelişimi üzerindeki etkisi, kısmen de olsa gördüğü eğitimle ilgilidir. Gündelik hayatta kullanılan özellikle korkuya dayalı kavram ve anlatımlar çocuğun sevgi ya da korkuya dayalı dini gelişimini etkiler. Jersild,³¹ sürekli cehennemle ilgili kavramlarla yetişen ve cehennemi de kurtuluşu, kaçışı olmayan, ailenin elinin ulaşamayacağı uzak bir yer olarak anlamlandıran çocuğun durumunun, dışarıda yalnız başına karanlığa bırakılmakla eşdeğer bir durum olduğunu belirtir. Sadece korkuya dayalı böyle bir çevrede yetişen çocuğun sağlıklı bir dini gelişim göstermesi zaten düşünülemez. Bu açıdan Kur'an'da korku ile ilgili kullanılan kavram ve ifadelerle bakıldığında, korkunun hem yaklaşma hem de uzaklaşma anlamlarının ikisini de içeren bir yapıda olduğunu görülmektedir.

Kur'an'da korku anlamında 'havf' sözcüğü kullanılır ve bundan kastedilen korku kalbin duymuş olduğu yakıcı bir ızdırap şeklinde insanın içinde beliren, ruhu rahatsız eden, kişiyi devamlı teyakkuz halinde tutan, dış belirtilerine nispetle daha çok gönülde tesirini

²⁷ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s.87; Richard Walk & Eleanor Gibson, *A Comparative And Analytical Study Of Visual Depth Perception*, American Psychological Association, U.S.A. 1961 p.74-76.

²⁸ Özbaydar, *Din ve Tanrı İnancının Gelişmesi Üzerine Bir Araştırma*, s.6.

²⁹ McDougall, *An Outline Of Psychology*, p.334.

³⁰ Gordon W. Allport, *Birey ve Dini* (çev. Bilal Sambur), Elis Yay., Ankara 2004, s.27.

³¹ T. Arthur Jersild, *Çocuk Psikolojisi* (çev. Gülseren Günçe), Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yay., Ankara 1976, s.392.

gösteren bir duygu olarak geçer.³² Bu yönüyle korkunun, dini duygunun belirli bir yönünü temsil ettiği söylenebilir. Fakat Kur'an'ın korkuya yaklaşımının dine kaynaklık eden bir korku değil, daha ziyade dine yöneltici bir korku olduğu söylenebilir. Bu bakış açısının insanların dini hayatlarını etkileme derecesinin, özellikle sekülerleşme ve dünyevileşmeye dayanan modern hayat ve eğitim tarzı düşünüldüğünde, tarihsel hâkimiyetini koruduğu net bir şekilde söylenemez.

Deprem, kaos ve kriz durumlarında insanların dine karşı ilgi gösterdikleri gözlemlense de, bu ilginin büyük oranda geçici olduğu bilinmektedir.³³ Ayrıca yine yukarıda belirttiğimiz nedenlerden dolayı insanların bu tür korku durumlarının dini davranışlara yol açtığını söylemek güç görünmektedir. Çünkü özellikle de günümüzün değişen şartları Freud'un öncülüğünü yaptığı korkunun dini duyguyu yönlendirdiği tezini ciddi anlamda zayıflatmaktadır. Geçmişte 'Her şey Allah'ın iradesi ve istemesiyle oluşur.' şeklindeki önermeye karşın, günümüzde bu olayların birtakım çeşitli tabii güçler yoluyla, örneğin ekonomik, sosyal, siyasi, psikolojik ve fizyolojik nedenler sonucu ortaya çıktığı savunulmaktadır. Bu anlayışın bir sonucu olarak artık biz, Allah'ın Rezzak (rızkı verici) sıfatı yerine, hayat sigortası; hastalıklardan kurtulmak için dua yerine, ilaçların önerildiği bir dünyada yaşamaktadır ve bu şekilde bir eğitim alınmaktadır. Dolayısıyla hastalıkların, yağmurun yağışının ve şimşek çakmasının nedenleri de hep bu tür fiziki kanunlarla açıklanmaktadır. Yine dünyanın sonu ile ilgili olarak da, bunun ilahi bir müdahale yerine insan yapımı bir hidrojen bombası ya da diğer ekolojik dengelerin bozulması sonucu olacağı öğretilmektedir.³⁴

³² Ali Galip Gezgin, "Eşanlamlılık Bağlamında Kur'an'da 'Korku' İfade Eden Kelimeler Üzerine Analitik Bir Değerlendirme", *İslami Araştırmalar Dergisi*, 16/1, (38-62), Ankara 2003, s.45; bkz., Bakara, 2/38; Kasas, 28/31; Kureys, 106/4.

³³ Özellikle 17 Ağustos 1999'da Marmara Bölgesi'nde meydana gelen büyük depremden hemen sonra, insanların günlerce hatta haftalarca namaz kılmak ve dua etmek için camilere kalabalıklar halinde gelmeye başladıkları, camileri dolduran kalabalıkların davranışları incelendiğinde, sürekli cemaate katılan insanlar olmadıkları gözlemlenmiştir. Fakat bu devalılığın uzun soluklu olmadığı yine yapılan gözlemlerden dir., bkz., Ejder Okumuş, "Tabii Afetler, Din ve Toplum-Marmara Depremi Örneği", *İslami Araştırmalar Dergisi*, 15/3, (339-373), Ankara 2002.

³⁴ Bkz., Elizabeth Bergner Hurlock, *Child Development*, Mc Graw-Hill Book, New York 1942, p.443; Edith F. Hunter, *The Questioning Child and Religion*, The Star King Press, Boston 1956, s.76-77; Köylü, "Çocukluk Dönemi Dini İnanç Gelişimi ve Din Eğitimi", s.149.

Tabiat olayları karşısında gelişen böyle bir paradigma din duygusunun korkudan kaynaklandığı tezini büyük oranda geçersiz kılmaktadır. Özellikle Kur'an bağlamında düşünüldüğünde korku, 'insanın günahlardan uzaklaşması ve dine yaklaşması' çerçevesinde ele alınmakta ve yönlendirici, geliştirici, saygı ve hürmet duygularına yol açan bir duygu olarak değerlendirilmektedir.

c. Güven

Dini duygunun gelişimindeki en önemli faktörlerden biri de güvendir. Güven bir şeye inanmaktan, dayanmaktan, bel bağlamaktan gelen rahat ettirici duygu³⁵ olarak tanımlanır. Güven annenin ve çocuğun yakın çevresinin öncelikli etkisiyle bebekliğin ilk yılında gelişmeye başlayan ve diğer birçok duygunun gelişmesini sağlayan temel duygulardan biridir.

Temel güven duygusu, kişilik gelişimi ve benliğin farkına varmada olumlu benimsemeyi sağlayan önemli faktörlerden biridir. Bebeklik döneminde, anne ya da onun yerine geçen kişi ile çocuk arasındaki etkileşim sırasında filizlenen bu duygu çocuğun temel ihtiyaçlarının karşılanmasında gösterilen duyarlılıkla ilgilidir. Bu bakımdan beslenme ve bakım esnasındaki sevgi ve yakın temasa dayalı sıcak ilişkiler ayrı bir önem kazanmaktadır. Zira çocuğun temel güven, sevgi ve kabul görme güdülerinin doyurulması, onun birçok istedik davranışa yönelmesinde etkili olacağı gibi ileriki yaşlarda bağımsız bir bireyselleşme yeteneğine ulaşmasına da zemin hazırlayacaktır.³⁶ Yapılan araştırmalara göre, anneye güvene dayalı olarak kurulan ilişki dini yaşayışın ana çekirdeğini oluşturan 'Allah'ın yardımına sığınma ve O'na bağlanma' duygusu ile benzerlik gösterir. Çocuğun kendine ve içinde yaşadığı dünyaya karşı güven duygusu geliştirmesi, çevresinde olup biten şeylere karşı sağlıklı tepkiler göstermesi, çevreyi tanıma ve yeni tecrübeler elde etme faaliyetine aktif olarak katılması, kendine sağlam bir dayanak noktası bulmasına bağlıdır. Böylece başlangıçta anne babanın varlığı tarafından sağlanan temel güven duygusu çocukta Allah'la ilgili bilgi ve inancın gelişmesine bağlı olarak güç ve süreklilik kazanır.³⁷

³⁵ Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük-I*, s.1139; Komisyon, *Örnekleriyle Türkçe Sözlük-II*, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul 2002, s.1081; Haluk Yavuzer, *Çocuğu Tanımak ve Anlamak*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2005, s.42.

³⁶ Ahmet Koç, "Okul Öncesi Dönemde Ailede Çocuğun Din Eğitimi", *Çocuk Sorunları ve İslam Sempozyumu*, Ensar Yay., İstanbul 2010, s.629.

³⁷ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s.253; Özbaydar, *Din ve Tanrı İnancının Gelişmesi Üzerine Bir Araştırma*, s.6; Güven, sadece insan-Allah iletişiminde değil, insan-insan iletişimi-

Bebeklikte gelişen güvenin dini duygunun temellerinden biri olduğunu belirten Erik Erikson, 0-1 yaş dönemine ayrı bir önem verir. Erikson'a göre³⁸ bebeklikte oluşan güven, yapılan bakım veya sevgi gösterilerine göre değil, daha ziyade anne-bebek arasındaki ilişkinin niteliğine göre şekillenir. Anne-çocuk ilişkisi, öncelikle annenin güvenilebilecek bir kişi olduğunu çocuğun hissetmesi, ardından çocuğun kendisinin güvenilir olduğunu anlamasına dayanan bir nitelik gösterir. Karşılıklı güven, çocukta sağlıklı bir kişiliğin oluşmasının yolunu açar. Bu süreç, çocuğun öncelikle (a) kendisini iyi hissetmesi, (b) kendi olma duygusu ve (c) güvenilir biri olma duygusunun gelişmesi şeklinde işler. Erikson, dini duygunun kökenlerini işte bu güven duygusunda arar. Ona göre bir dinin taşıdığı neredeyse bütün özellikler, çocuğun 0-1 yaş döneminde gelişen güven duygusuyla şekillenir. Dini davranış ile bebeklik döneminde gelişen güvene dayalı davranışlar arasında ortak bazı özellikler vardır. Erikson'a göre bütün evrensel dinlerde; (a) ikramda bulunan bir yaratıcı, (b) çocuksu boyun eğiş, (c) acizlik taşıyan davranışlar, (d) yalvarma ve (e) iyiliğin ortak bir inanca dönüşümü gibi, anneye bebek arasında gelişen davranış tarzlarına benzer özellikler yer alır. Sonuç olarak Erikson, dini duygunun kökenlerini 0-1 yaş döneminde anneye çocuk arasında gelişen güven duygusunda bulur.

84 | db

Ribot³⁹ ise dini duygu ile güven arasında doğrudan bir ilişki kurar ve ona göre, yüce bir kudretin dilediği vakit en büyük nimetleri veya cezaları vermeye muktedir olduğuna güven ile ondaki sonsuzluğa katılma isteği ve dini coşkular inancın kaynağıdır. Ona göre dini duyguda, sadece merhamet dileme ve ümitlenme değil, aynı zamanda güven duyarak sığınma eğilimi hâkimdir. Benzer değerlendirmelerde bulunan Russel⁴⁰ ise güveni insandaki dini duygunun en önemli temellerinden biri olarak görür. Çocuğu bir duygu yumağı olarak açıklayan Bayraklı,⁴¹ güvenin ilk tatmin yeri olarak da anne kucağını gösterir.

minde de hayati ve belki de en öncelikli duygulardan biridir., bkz., Çiğdem Kağıtçıbaşı, *İnsan ve İnsanlar*, Evrim Yay., İstanbul 2005, s.186-187.

³⁸ Erik H. Erikson, *Childhood And Society*, Norton&Company Inc., New York 1963, p.247-251; Erikson, *İnsanın Sekiz Çağı* (çev. T. Bedirhan Üstün, Vedat Şar), Birey-Toplum Yay., Ankara 1984, 1-9.

³⁹ Theodule Ribot, *Hissiyat Ruhiyatı*, (çev. Mustafa Şekip Tunç), Evkaf İslamiye Matbaası, İstanbul 1927, II, s.117-119.

⁴⁰ Bertrand Russel, *Neden Hristiyan Değilim* (çev. Ender Gürol) İstanbul 1972, s.13.

⁴¹ Bayraktar Bayraklı, "Kur'an-ı Kerim'e Göre Ailede Çocuk Eğitimi", *İslam'da Aile ve Çocuk Terbiyesi*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2005, II, s.187.

Kur'an'da güven duygusuna farklı bir anlam yüklenir.⁴² Kur'an'da inanmak, güvenmek anlamında ele alınır ve bu iki duygu arasında karşılıklı bir ilişki söz konusudur. Kişi, Allah'a inanarak O'na güven duyar. Bu karşılıklı güven duygusu, insanların sosyal ilişkilerinde de inancın bir ön koşulu olarak görülür. "Müslüman, müslümanların elinden ve dilinden güvende olduğu kişidir."⁴³ hadisi ve Hz. Peygamberin hem peygamberlikten önce hem de sonra, hem dostları hem de düşmanları tarafından inkar edilemeyen bir özelliği olarak güvenilirliği ön plana çıkarması,⁴⁴ İslam'da güven duygusunun dini duygunun kaynağı değil bir hazırlayıcısı olduğunu gösterir. Bu yönüyle güven, kişiye belki de bu dünyada bulamadığı emniyeti kazandırma, kendisi dışında güvenebileceği ve sığınabileceği bir varlığa yönlendirmede etkin rol oynar.

d. Bağlılık/Bağımlılık

İki kişi arasında duygusal olarak olumlu ve karşılıklı ödüllendirici bir ilişkinin kurulması olarak tanımlanabilecek bağlılığın ileri bir aşamasını bağımlılık oluşturur. Bağımlılık, inanma ve güvenmeyle beraber kişinin artık onsuz yapamadığı bir süreçtir.⁴⁵ Hayatın ilk yıllarında çocuğun tamamen yardıma muhtaç olduğu düşünüldüğünde, 'himaye altında bulma' ve 'güvenilen birine bağlanma' duygusu, bütün yaşlarda insanı etkiler. İnsan doğasının bir gereği olarak 'sonlu ve sınırlı olanın sonsuza ve sınırsıza bağlılığı ve boyun

⁴² Kasas, 28/31; Kureyş, 106/4.

⁴³ Tirmizi, İman, 12; Nesai, İman, 8.

⁴⁴ Konuyla ilgili sayısız örnek için bkz., İbn Esir, *el-Kamil Fi't-Tarih-II*, Beyrut 1965, s.103; Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi* (çev. Said Mutlu, Salih Tuğ), İstanbul 1960, II, s.34.

⁴⁵ Harry W. Gardiner & Mary J. Gander, *Çocuk ve Ergen Gelişimi* (hızr. Bekir Onur), İmge Yay., Ankara 1995, s.196, 302; Bağlanma, insanların kendileri için önemli gördükleri kişilere karşı geliştirdikleri güçlü duygusal bağlar olarak tanımlanmaktadır. Bağlanılan kişiye yakın olma ve yakınlığı koruma bağlanma sisteminin en temel özelliğini oluşturmaktadır. İlk bağlanılan kişi doğal olarak annedir; anne ile çocuk arasında kurulan bu bağ, eğer güvenli bir şekilde gerçekleşirse çocuk kendisini sevgiye değer ve önemli bulur ve bu düşüncesini başkalarına da yansıtır. Çocuk bu ilişkiyle güvenilir, istikrarlı, başkalarıyla ruhsal ilişkiye açık, değerli olduğunu düşünen, sosyalleşebilen-iletişime açık bir kişilik geliştirir. Anne ile olan duygusal ve psikolojik bağı onun ihtiyaç duyacağı psikolojik temeli oluşturur. Bağlanma ilişkisinin niteliği anne ile çocuk arasındaki ilişki tarzı ile şekillenmektedir., bkz., Akif Hayta, "Anneden Allah'a: Bağlanma Teorisi ve İslam'da Allah Tasavvuru", *Değerler Eğitim Dergisi*, 4 (12), (29-63), İstanbul 2006, s.33.

eğişi', evrenin düzeni, iyiliğin üstün gelmesi, adalet çerçevesinde mükâfata erme gibi duygularla iç içedir.⁴⁶

Alman filozof Schleiermacher temel bir din duygusu üzerinde durur. Ona göre dinin temelini doğal bir duygu olan bağımlılık duygusu oluşturur ve 'din mutlak bir bağımlılık duygusudur.' Schleiermacher'in bu tanımındaki bağımlılık kavramı özellikle psikolojik açıdan büyük önem taşımaktadır. Onun bağımlılık değil de bağımlılık kavramını seçmiş olması, bu yaşayışın insan iradesi ile başlayan ama daha sonra onu aşan bir hal aldığı anlamına gelir. Çünkü bağımlılıkta tam bir teslimiyet söz konusudur.⁴⁷ İnanmanın, güven içerisinde yüce bir varlığa bağlanmayı ve aynı zamanda ona itaati gerektirmesi, din duygusu ile bağlanma arasında zorunlu bir ilişkiyi de gerektirir.

Şimdiye kadar incelediğimiz temel duyguların, şekil, nitelik ve boyutları farklı olsa da dini duyguyu ilgilendiren ortak yönleri mevcuttur. Görülüyor ki bu tür duyguları din duygusundan ayırmak mümkün değildir. Bu bakımdan, inanma ile duygular arasında ihmal edilemeyecek bir ilişki vardır.

86 | db

İnsanın doğuştan inanmaya eğilimli olduğu⁴⁸ ve bu yönde bir yetenek taşıdığı düşünüldüğünde, eğitim ve çevre koşullarının da etkisiyle bu doğal dini duygunun bazen korku, kaygı, sevgi, bağımlılık, üzüntü, neşe, hüznün, öfke, şaşkınlıkla... bütünleşerek kendini ortaya koyduğunu görüyoruz.⁴⁹ Din duygusu, bencil ve bencil olmayan duyguların çarpışmasıyla şekillenen tali duygulardan biri olmasına karşın, asli duygulardan bağımsız olarak doğrudan doğruya ve aynı sıcaklıkta yaşanır. Bu karşılıklı ilişki, hiçbir zaman yok olmaz ve birbirine bağımlılık dereceleri şartlara ve durumlara göre değişiklik gösterir.⁵⁰ Din duygusu, bu farklılıklar içerisinde, bütün duyguların belirli miktarda yaşandığı, bazen sevgi ve güven duygularının ağır

⁴⁶ Clark, "Çocukluk Dönemi Dini" s.178; Neda Armaner, *İnanç ve Hareket Bütünlüğü Bakımından Din Terbiyesi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1967, s.24-25.

⁴⁷ Hasan Kayıklık, "Çocuğun İnanma Duygusunun Diğer Duygularla İlişkisi", *Çocuk Sorunları ve İslam Sempozyumu*, Ensar Yay., İstanbul 2010, s.746.

⁴⁸ Fıtrat hadisi olarak bilinen ve her insanın doğuştan inanmaya eğilimli olarak yaratıldığını açıklayan hadis, dini duygunun içgüdüsel ama büyük oranda çevresel şartların yönlendirmesiyle insanı yönlendirdiğini açıklar., bkz., Buhari, Cenaiz, 80; Rağıp İsfehani, *Müfredat Elfazul-Kur'an*, Daruşşamiye, Beyrut, 1997, s.640.

⁴⁹ Vergote, "Çocuklukta Din", s.315; Kayıklık, "Çocuğun İnanma Duygusunun Diğer Duygularla İlişkisi", s.747.

⁵⁰ Mustafa Şekip Tunç, *Bir Din Felsefesine Doğru*, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1959, s.65, 66.

bastığı bazen de korku gibi duyguların yoğunluk kazandığı, ama sürekli değişiklik gösteren bir yapıya sahiptir.

Kur'an'da insanların bazı korku ve çaresizlik durumlarında dine yaklaştığını gösteren ayetler mevcuttur.⁵¹ Fakat bu ayetler dini duygunun kaynağının korku, endişe ya da çaresizlik olduğunu göstermekten öte, bu tür durumların kişiyi –geçici de olsa- Allah'a yaklaştırdığını açıklamaya yöneliktir. Çünkü insanın bu tür acziyet durumlarında, birçok sebepten ötürü, dini duygularında bir yoğunluk yaşanır. İnsan Allah'ın dışındaki bütün varlıklardan umudunu keser. En'am suresinin 63. ayetini yorumlayan Razi, kişinin bu tür kriz durumlarında, Allah'tan başka güveneceği ve sığınacağı bir varlık bulamadığı için, kendi asıl ve temiz doğasına döndüğünü belirtir.⁵² Yani böyle durumlarda hissedilen korku, dini duygunun kaynağı değil, dini duyguya yönlendirici bir rol üstlenir.

Yine Kur'an, inananlarını korkutma ve isteklendirme (terhib ve terğib/ inzar ve tebşir) bağlamında birçok öge kullanır. Geçim sıkıntısı, geçmiş milletlerin hazin sonu, kıyamet ve cehennem gibi korkutma öğeleriyle, dünyada bol rızık ve cennette sunulan sınırsız nimetler gibi isteklendirme öğeleri mevcuttur.⁵³ Kur'an bağlamında isteklendirme, kişinin hayattaki yönelişlerini belirlerken korkutma, istenmeyen durum ve nesnelere karşı tavır ve tepkide bulunmayı temsil eden bir duygu olarak yer alır.⁵⁴ Gazali, insan doğasının bir gerekliliği olan bu tür duyguların 'günahlardan kaçınma' ve 'iyi olana yönelme' çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiğini vurgular.⁵⁵

2. Dini Duygunun Gelişim Aşamaları

Okul öncesi çağda dini duygunun gelişimine geçmeden önce, bu yaş dönemindeki çocuğun genel gelişimsel özelliklerine değinmek gerekir. Öncelikle şunu belirtelim ki çocukların, öğrenmeye karşı yüksek düzeyde ilgileri vardır. Bu ilgi dini açıdan büyük önem taşır. Özellikle de erken gelişim dönemlerinde çocuk, yaşadığı dün-

⁵¹ Yunus, 10/12; İsrâ, 17/16; Lokman, 31/32;

⁵² Fahreddin Razi, *Tefsiru'l-Kebir*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2009, XIII-XIV, s.18-19; bkz., Zemahşeri, *el-Keşşaf*, Daru İhya-i Turasi'l-Arab, Beyrut 1997, II, s.32; Beydavi, *Envaru't-Tenzil ve Esraru't-Te'vil*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2008, I, s.305.

⁵³ Ra'd, 13/29; Meryem, 19/60; Taha, 20/124; Mü'min, 40/18; Vakıa, 56/41-43; Muhammed, 47/10;

⁵⁴ Hayati Aydın, *Kur'an'da Psikolojik İknâ*, Timaş Yay., İstanbul 2002, s.64.

⁵⁵ Gazali, *İhya*, IV, s.174-190.

yayı öğrenmek, kendisinin kim olduğunu bilmek ister.⁵⁶ İkinci olarak, çocukların dine karşı ilgileri büyük oranda, yetişkinlerin dine ilgileriyle paralellik gösterir. Bu nedenle ‘Din, öğretilenlerden ziyade çevreden kapılan şeylerdir.’ şeklinde bir tanım geliştirilir.⁵⁷ Üçüncü olarak, çocukların edindikleri dini hayat gelecekte yaşanacak dinin temel yapı taşını oluşturur. Çocuğun psikososyal çevresi ile dini duygu gelişimi arasında bir paralellik söz konusudur.⁵⁸ Dördüncü olarak, bu dönemdeki bütün çocuklarda yoğun bir *benmerkezci* anlayış hâkimdir.⁵⁹ Bu evrede çocuk kendini olayların merkezinde görür ve her olayı kendi bakış açısına göre değerlendirir. Bir objeye başkalarının farklı bir gözle bakabileceğini tahmin edemez. Kendisini başkasının yerine koyamaz.⁶⁰ Benmerkezci bakış açısını diğer bütün alanlarda olduğu gibi dini gelişim alanında da görmek mümkündür. Allah’ın, evrenin, çevresinin ve ailesinin kendisine hizmet etmek ve kendi ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla var olduklarını düşünür.⁶¹ Beşinci olarak, çocuğun özellikle metafiziksel algılarında, antropomorfizm ve animizm söz konusudur.⁶² Çocuklar Allah ve melek gibi daha ziyade metafiziksel kavramları, somut, gözle görülen diğer varlıklarla ilişkilendirerek algılar ve cansız nesnelere bazı anlamlar yükleyerek onları canlı olarak tasavvur ederler. Bu algılamalar, dini olgunlaşmanın ilk ve temel basamağını oluşturur.

- ⁵⁶ Robert W. Crapps, *An Introduction to Psychology of Religion*, Mercer University Press, Georgia 1986, p.165.
- ⁵⁷ Crapps, *Introduction to Psychology of Religion*, p.167; Ömer Özyılmaz, *İslami Eğitim ve Psikolojik Temelleri*, Pınar Yay., İstanbul 2003, s.96-97.
- ⁵⁸ John Gleason, *Growing Up to God: Eight Steps in Religious Development*, Abingdon Press, Nashville 1975, p.40.
- ⁵⁹ Jean Piaget, *The Language And Thought Of The Child*, Read Books, 2008, p.99.
- ⁶⁰ Zeynep Nezahat Özeri, *Okul Öncesi Din Ve Ahlak Eğitimi*, Dem Yay., İstanbul 2004, s.49.
- ⁶¹ Bkz., Tamminen, “*The Religious Concepts of Preschoolers*”, p.60; Renzo Vianello & Kalevi Tamminen & Donald Ratcliff, “The Religious Concepts of Children”, (ed. Donald Ratcliff), *Handbook of Children’s Religious Education*, Religious Education Press, Birmingham, Alabama 1992, p.56-58; James W. Fowler & Mary Lynn Dell, “Stages Of Faith From Infancy Through Adolescence: Reflections On Three Decades Of Faith Development Theory” (eds. Eugene C. Roehlkepartain and others), *The Handbook of Spiritual Development in Childhood and Adolescence*, Sage Publications Inc., California 2006, p.36-38.
- ⁶² Piaget, *The Child’s Conception of the World*, Routledge & Kegan Paul Ltd., London 1971, p.169-171; Yurdağül Mehmedoğlu, *Okul Öncesi Çocuklarda Dini Duygunun Gelişimi ve Eğitimi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2005, s.18; Gottfried Heinelt, “Okul Öncesi Dönemde Çocuğun Gelişiminin Psikolojik Temelleri” (çev. Şuayip Özdemir), *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, III/2, 2003, s.210.

Bovet'in çocuk psikolojisini özetleyen şu cümlelerine değindikten sonra çocukta dini gelişimi inceleyebiliriz: "Çocukların gözünde dünya insandır. Yüzlerce defa gözlemlendiği gibi, tabiatı anlamada da, çocukların uydurduğu mitolojik açıklamalarda da evreni seyretmenin onlarda meydana getirdiği doğrudan doğruya ve genel izlenimde olsun aynı antropomorfizmi buluruz. Çocukların tabiatı anlamak için faydalandıkları mitolojik açıklamalarda duygunun yeri daha fazla ve bu alan daha belirli bir din alanı olduğu için bizi fazlasıyla ilgilendirmektedir. Tabiat, çocuğa göre, çevresinde gördüğü insanlar gibi kızar, uysallaşır ve sevimlileşir. Görünmeyen bir varlıkla ilgili mistik diyebileceğimiz bir yaşamda her zaman için yer alan bir nesne değil, bir kişidir ve bu değişmez. Bizzat bu yaşamın zorunlu şartı da, bilincin bir anlık bir bölünmesiyle birlikte bir sevgi ihtiyacı meydana gelmesidir. Çocuk, sevdiği bir varlığa karşı beslediği, fakat artık ona gösteremediği duyguları kendi dışında, görünmeyen fakat gerçekliğini kabul ettiği bir varlığa çevirir."⁶³

Bu bilgiler ışığında okul öncesi çocuğunun dini gelişim özelliklerini incelediğimizde, iki temel dönem karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemler büyük oranda çocuğun bilişsel, ahlaki ve psikososyal gelişim kuramlarına uygunluk gösterir. Çünkü dini gelişim alanında yapılan çalışmalar, büyük oranda Piaget, Erikson, Freud ve Kohlberg gibi bahsettiğimiz alanlarda ilk ve temel çalışmaları yapan isimlerin geliştirdikleri kuramlar çerçevesinde gerçekleştirilmiştir.

a. 0-2 Yaş Dönemi

Piaget'nin *duyumsal-devimsel dönemine* karşılık gelen bu yaş aralığı,⁶⁴ çocuğun ilgi, gözlem ve araştırmalar sonucu, aşamalı bir ilerlemeyle çevreyi ve içinde yaşayacağı dünyayı öğrendiği, daha ziyade deneme-yanılma yoluyla ilgi ve merakını giderdiği, aynı zamanda zaman ve mekânla ilgili bazı durumları algıladığı gelişimin ilk aşamasıdır.

Çocukluğun bu dönemini *güven* bağlamında inceleyen Erikson, dini duyguyu güvenle ilişkilendirir ve dini duygunun kaynağını

⁶³ Bovet, *Din Duygusu ve Çocuk Psikolojisi*, s.20-21.

⁶⁴ Piaget, *The Psychology of Intelligence*, Routledge Taylor & Francis Group, London and New York 2001, p.97-110; Piaget, *The Child's Conception of the World*, p.37-55; Piaget, *Judgement And Reasoning In The Child*, Routledge & Kegan Paul Ltd., London 1928, p.202-203.

güvende bulur.⁶⁵ Benzer çalışmalarla Fowler, *güven* anlamında bir *inançtan* bahseder ve inancın ahlaki gelişime paralel olarak şekillendiğini belirterek, 0-2 yaş aralığını *farklılaşmamış ilksel inanç* olarak sınıflandırır. Ona göre bebeklikte gelişen bu inanç formu bize, bebeklik döneminde karşılaşılan, fakat kaygılardan uzak problemlerle baş edebilme ve onlar karşısında dayanabilme gücü verir. Fowler'e göre bu ilksel inanç, tıpkı Erikson'un güven duygusuna yüklediği anlam gibi, kişinin inancının genel gidişatını belirlememesine karşın, ileride şekillenecek inancın temelini oluşturur. Çünkü bu dönemde şekillenmesi gereken kişi-çevre ilişkisi, duygusal bağları ve güvene dayalı bağlılığı gerektirir.⁶⁶ Hem Fowler hem de Erikson, bu dönemde başlayan dini duygunun, ileriye dönük neden-sonuç ilişkisi, olaylar ve deneyimler arasında ilişki kurma, iyi ve kötüyü algılama gibi alanlarda kişinin gelişimine olumlu katkıda bulunacağını belirtirler.⁶⁷

Werner Gruehn'in⁶⁸ araştırmasına göre 18 ay öncesi çocukların dindarlıklarıyla ilgili genel bir fikir edinmek zordur. Ancak bu yaştan itibaren, çocuklarda ibadete yönelik ilk adımlar atılmaktadır.

90 | db

Güven duygusuna ek olarak bu dönemde çocuğun merak duygusu görülmeye başlanmaktadır. Gücsüz ve yardıma muhtaç çocukta görünmeyen ve henüz açıklanmamış, fakat açıklanması gereken bitmez tükenmez bu merak duygusu ile kendisine yardım edecek ve kendini koruyacak sonsuz bir kuvvet arayışı da mevcuttur. Çocuk bu merakla henüz adlandıramadığı, fakat zamanla 'kutsal ve mutlak' dendiğini öğreneceği ilahi bir kuvveti durmadan arar.⁶⁹ Çocuğun bu arayışı, özellikle de inanç, sembol ve değerlerin aktarımında çevresel etkilerin vazgeçilmezliğiyle iç içedir.⁷⁰

⁶⁵ Erikson, *Childhood And Society*, p.251; Ana-Maria Rizzuto, *The Birth of the Living God-A Psychoanalytic Study*, The University of Chicago Press, London 1979, p.203.

⁶⁶ James W. Fowler, "Strength fort he Journey: Early Childhood Development in Selfhood and Faith" (ed. Doris A. Blazer), *Faith Development in Early Childhood*, Sheed&Ward Inc., Kanuga 1989 p.1-15; Fowler & Dell, "Stages Of Faith From Infancy Through Adolescence: Reflections On Three Decades Of Faith Development Theory", p.37.

⁶⁷ Romney M. Moseley & Ken Brockenbrough, "Faith Development in the Preschool Years", *Handbook of Preschool Religious Education*, Religious Education Press, Birmingham, Alabama 1988, p.106.

⁶⁸ Nils G. Holm, *Din Psikolojisine Giriş* (çev. Abdülkerim Bahadır), İnsan Yay., İstanbul 2004, s.85.

⁶⁹ Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi*, s.40.

⁷⁰ Moseley & Brockenbrough, "Faith Development in the Preschool Years", p.102.

Gelişim psikolojisi çalışmaları, çocukta dini duygunun gelişimi konusunda 2-3 yaşlarına ayrı bir önem verirler. Bu yaş dönemindeki çocukların Allah'a inanma konusunda özel ve canlı bir hazırlık içerisinde buldukları bilinmektedir. Bu ilgi çocuğa duygusal anlamda da bir zenginlik katar.⁷¹ Bu duygusal zenginliğin güçlenmesi büyük oranda çocuğun çevresinden gördüğü desteğe bağlıdır.

b. 3-6 Yaş Dönemi

Çocuklar yaklaşık üç yaşlarından sonra dini duyguyla ilgili durumları kısmen de olsa anlamaya başlar. Her ne kadar duygusal birçok etkinin altında zihinsel ve gerçekçi düşünmeyi tam olarak başaramamış olsalar da, çevresinde olup bitenle yüksek düzeyde ilgilenmeye başlar ve diğer konularda olduğu gibi dini içerikli kavram ve eylemleri anlamak isterler.

Yaklaşık 3-4 yaşları çocuğun dini ilgilerinin altın çağıdır.⁷² Vergote'ye göre üç yaşından itibaren çocuk dini nitelikte bir korku ve saygıyla kutsal olan şeye ilgi gösterir. Bu korku ile beraber olan saygı duygusu ebeveynin, bilhassa babanın imajının arkasında ak-seden Allah imajı gerçeği ile kuvvetlenir; aynı zamanda Allah imajı ile ebeveyninkiler karışıyor gibi görünür. Çocukların gözlerinde Allah, tıpkı ebeveyn gibi bütün kudreti ve mutlak ilmi ile her şeye tasarruf etmektedir. Ebeveynler gibi, Allah da çocuğun hizmetine amade bir koruyucu gibi görünür. Bu Allah tasviri, aynı zamanda hayali, duygusal ve taklit içeriklidir.⁷³ Çocuğun doğasında bulunun dini duygunun ilk formu her ne kadar hürmet etme, baş eğme gibi bazı davranışlarla açıklansa bile, henüz zihinsel olgunluğa ulaşmadığı için taklit boyutunda kalmaktadır. Fakat bu taklit davranışlarında bile ailenin dini davranışlarındaki huşu ve içtenlikle orantılı olarak, kutsal bir yön bulunmaktadır.

Gruehn,⁷⁴ bu yaş grubunu (yaklaşık 2-4 yaşlar) *büyü-öncesi dönem* olarak tanımlar. Uygun bir eğitimle çocuk daha ziyade somut ve gerçeğe uygun arzuların hüküm sürdüğü esaslı bir ibadet hayatı ortaya koyabilir. Bu aşamayı *büyülü basamak* (4-7 yaşlar) izlemek-

⁷¹ Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi*, s.41.

⁷² Ernest Harms, "The Development of Religious Experience in Children", *The American Journal of Sociology*, The University of Chicago Press, Vol. 50, No.2 (September 1944), p.115; Hurlock, *Child Development*, p.443

⁷³ David Heller, *The Children's God*, The University of Chicago Press, London 1988, p.41; Vergote, "Çocuklukta Din", s.318.

⁷⁴ Holm, *Din Psikolojisine Giriş*, s.85.

tedir. Tanrı, çoğu zaman bir büyücüdür. Çocuk duayı kendisine birtakım menfaatler sağlayabileceği bir tür efsun olarak kullanma eğilimi gösterir.

Fowler,⁷⁵ *sezgisel-projektif inanç* olarak isimlendirdiği bu dönemi, ahlaki gelişime bağlı olarak çocukta gelişen haya, utanma ve empati kurma gibi duygusal durumlarla ilişkili olarak, hem duyguyla karışık bir Allah inancının oluşması hem de çocuğun dini bazı kavramları anlamaya çalışması noktasında kritik bir aşama olarak açıklar.

Oser,⁷⁶ bu yaş döneminde genel olarak Allah'ın her şeyi bildiği, ceza ve ödül konusunda adil olduğu yönünde bir dini yargı geliştiğini belirtir. Fakat ilerleyen dönemlerde bir ayrıma gidileceğini de ekler. Aynı zamanda çocukta kendiliğinden gelişen bir adalet duygusu hâkimdir.

Harms'ın, *peri masalı* olarak isimlendirdiği bu dönemi Goldman, *dindarlık-öncesi sezgisel dini düşünce dönemi* olarak isimlendirir. Bu dönemde Tanrı, bulutların üzerinde yaşayan, bir şekilde bütün varlıklarla ilişki içerisinde olan, bütün insanların sahibi olarak algılanır. Fakat çocukların Tanrı'yı bazı insani özelliklerle açıklamalarının ötesinde, Tanrı ile ilgili ayrı ve yüce bir anlayış geliştirdiklerini görülür. Bununla beraber, bu dönem çocuklarının dini yaşayışla ilgili olarak gerçekçi fikirlerinin olmadığı gözlemlenir.⁷⁷

'Bağlanma teorisi' ile Erikson'da olduğu gibi, çocuğun ilk yıllarda annesiyle kurduğu sevgi ve güvene dayalı ilişkinin, dini duyguyu etkilediğini ve Allah'ın sürekli güvenilir bir bağlanma aracı olarak kişiyi yönlendirdiğini belirten Kirkpatrick,⁷⁸ çocuğun annesine karşı hissettiği duygularla Allah karşısında hissedilen duygulardaki ben-

⁷⁵ Fowler & Dell, "Stages Of Faith From Infancy Through Adolescence: Reflections On Three Decades Of Faith Development Theory", p.37.

⁷⁶ Ralph W. Hood & Peter C. Hill & Bernard Spilka, *The Psychology of Religion*, The Guilford Press, New York 2009, p.85.

⁷⁷ Harms, "The Development of Religious Experience in Children", p.115-116; Ronald Goldman, *Religious Thinking From Childhood To Adolescence*, The Seabury Press, New York 1964, p.3.

⁷⁸ Lee A. Kirkpatrick, *Attachment, Evolution, And The Psychology of Religion*, The Guilford Press, New York, London 2005, p.28, 53, 61, 65; Dini anlayış, şayet babaya, anneye ya da başka bir aile üyesine yönelik duygusal bir bağ tarafından belirlenmişse, bu durumda duygusal kişilikleştirme söz konusudur. Disiplinli ve titiz ebeveynler, uyguladıkları eğitimle çocuğun Tanrı anlayışını o kadar etkileyebilirler ki, çocukta Tanrı'ya ve dine yönelik kişisel ve homojen bir ilişki hiçbir zaman gelişmez. Bunun sonucu ruhsal bir ket vurma gerçekleşir., Holm, *Din Psikolojisine Giriş*, s.88.

zerliklerden hareketle bu dönemde gelişen dini yönelimleri açıklamaya çalışır.

Din duygusuyla ilgili sevgi, güven ve bağlılık gibi duygular, çevreyle kurulan etkileşim sonucu, çocuğun kendisine duygusallıkla dolu dini bir dünya kurmasını sağlar. Bu yaş çocuğu 'hem gerçek, hem de duygusal içerikli bir dünya kurmak için fırsatlar arar'⁷⁹ ve dini içerikli duygu ve kavramlar, buna bir zenginlik kazandırır. Kullanılan bu kavramlar entelektüel anlamda soyut bir din algısından öte, ailenin ve çevrenin onayını ve takdirini almaya yöneliktir. Duyguyla karışık bu tür ilk kavram ve davranış formları, dini duygunun gelişiminin ilk basamaklarını oluşturur.

Sonuç

İnsan hayatının gelişimsel bakımdan en yoğun ve en önemli olduğu okul öncesi dönem, dini duygunun oluşumu ve gelişimi açısından da bir o kadar önemlidir. Dini duygunun bu dönemdeki gelişimi ile ilgilenen din psikolojisinin çalışmaları, geç dönemlerde incelenmiş olsa da, dini duygu ile diğer duygular arasında kilit bir ilişkinin olduğunu göstermiştir. Hatta bazı araştırmacılar bazen sevgi, bazen korku, bazen güven, bazen de bağlılık gibi duyguları dini duygunun kaynağı olarak görmüşler ve dini yaşantının sadece bir yönüyle sınırlı açıklamalara girişmişlerdir. Karmaşık ve yoğun yapısıyla dini duygu hiçbir zaman tek bir duygu formuna indirgenemeyecek niteliktedir. Bahsedilen bütün duygularla ilişkili ama kendisine mahsus ayırıcı özellikleri olan dini duygu bu duygulardan beslenen ve onların gücüyle güç kazanan özgün bir duygu alanı olarak görülebilir.

Diğer duygulardan beslenerek ve onların gelişimiyle orantılı olarak gelişme gösteren dini duygu, çocuğun çevresiyle kurduğu sevgi ve güvene dayalı ilişki sonucu, gelenek aktarımının da etkisiyle aşamalı olarak ilerleme kaydeder. Çocuğun dünyasını büyük oranda yetişkinlerin şekillendirdiği düşünüldüğünde, bebeklikten itibaren çocuk çevresindeki her türlü yaşantıya ilgi duyar, onları merak eder, öğrenmek ister ve taklit eder. Bu yaşantıların yoğunluk ve kalitesine göre çocukta gelişmeye başlayan dini duygu okul öncesi dönemde, üstü kapalı, biraz gizemlerle dolu, duygusallıkla iç içe ama olağanüstülüklerin farkında olunan bir yapıyla şekillenir. Rasyonel akıl yürütmenin gelişmediği bu dönemde çocuğun din

⁷⁹ Moseley & Brockenbrough, "Faith Development in the Preschool Years", p.122.

dünyasını çevresinden edindiği dini içerikli kavramlar ve yaşantılar oluşturur. Her ne kadar bu dönemdeki dini yaşantı gelecekte devam ettirilmeyecekse de, kişinin gelecekteki dini hayatının büyük oranda bu duygusal içeriklere bağlı olması, bu döneme ayrı bir önem kazandırır.

Kaynakça

- Allport, Gordon W., Birey ve Dini (çev. Bilal Sambur), Elis Yay., Ankara 2004.
- Armaner, Neda, Din Psikolojisine Giriş, Ankara 1980.
- _____ İnanç ve Hareket Bütünlüğü Bakımından Din Terbiyesi, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1967.
- Aydın, Hayati, Kur'an'da Psikolojik İkna, Timaş Yay., İstanbul 2002.
- Ayhan, Halis, Eğitime Giriş ve İslamiyetin Eğitime Getirdiği Değerler, Damla Yay., İstanbul 1986.
- Ayverdi, İlhan, Misalli Büyük Türkçe Sözlük, Kubbealtı, İstanbul 2008.
- Bayraklı, Bayraktar, "Kur'an-ı Kerim'e Göre Ailede Çocuk Eğitimi", İslam'da Aile ve Çocuk Terbiyesi-II, Ensar Neşriyat, İstanbul 2005.
- Berryman, Jerome W., "Faith Development and the Language of Faith" (ed. Donald Ratcliff), Handbook of Children's Religious Education, Religious Education Press, Birmingham, Alabama 1992.
- Beydavi, Envaru't-Tenzil ve Esraru't-Te'vil, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2008.
- Bilgin, Beyza, "Okul Öncesi Çağı Çocuğunda Dini Kavramlar", Din Öğretimi Dergisi, S.8-9, (21-30), Meb. Yay., Ankara 1986.
- Bovet, Pierre, Din Duygusu ve Çocuk Psikolojisi (çev. Selahattin Odabaş), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1958.
- Clark, W. H., "Çocukluk Dönemi Dini" (çev. Neda Armaner), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 24, (175-185), Ankara 1981.
- Crapps, Robert W. An Introduction to Psychology of Religion, Mercer University Press, Georgia 1986.
- Egemen, Bedi Ziya, Din Psikolojisi-Saha, Kaynak ve Metot Üzerine Bir Deneme, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1952.
- Emmons, Robert A., "Emotion and Religion" (eds. Raymond F. Paloutzian and Crystal L. Park), Handbook of The Psychology of Religion and Spirituality, The Guilford Press, New York, London 2005.
- Erikson, Erik H., Childhood And Society, Norton&Company Inc., New York 1963.
- _____ İnsanın Sekiz Çağı (çev. T. Bedirhan Üstün, Vedat Şar), Birey-Toplum Yay., Ankara 1984.
- Fersahoğlu, Yaşar, "Din Eğitimi ve Öğretiminde Duyguların Transferi", Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 19, (105-122), İstanbul 2000.
- Fowler, James W. & Dell, Mary Lynn, "Stages Of Faith From Infancy Through Adolescence: Reflections On Three Decades Of Faith Development Theory" (eds. Eugene C. Roehlkepartain and others), The Handbook of Spiritual Development in Childhood and Adolescence, Sage Publications Inc., California 2006.
- Fowler, James W., "Strength fort he Journey: Early Childhood Development in Selfhood and Faith" (ed. Doris A. Blazer), Faith Development in Early Childhood, Sheed&Ward Inc., Kanuga 1989.

- Freud, Sigmund, *The Future of an Illusion* (translated and edited by James Strachey), Norton Company Inc., New York 1961.
- Fromm, Erich, *Man For Himself*, Routledge, London 2002.
- _____, *The Art Of Loving*, Choun Publishing Co., 1956.
- Gardiner, Harry W. & Gander, Mary J., *Çocuk ve Ergen Gelişimi* (haz. Bekir Onur), İmge Yay., Ankara 1995.
- Gasset, Jose Ortega Y., *Sevgi Üstüne* (çev. Yurdanur Salman), Yapı-Kredi Yay., İstanbul 2001.
- Gazali, Ebu Hamid, *İhya-u Ulumi'd-Din* (thk. Emin Kal'aci), Daru's-Sadr, Beyrut 2004.
- Gezgin, Ali Galip, "Eşanlamlılık Bağlamında Kur'an'da 'Korku' İfade Eden Kelimeler Üzerine Analitik Bir Değerlendirme", *İslami Araştırmalar Dergisi*, 16/1, (38-62), Ankara 2003.
- Gleason, John, *Growing Up to God: Eight Steps in Religious Development*, Abingdon Press, Nashville 1975.
- Goldman, Ronald, *Religious Thinking From Childhood To Adolescence*, The Seabury Press, New York 1964.
- Gottfried Heinelt, "Okul Öncesi Dönemde Çocuğun Gelişiminin Psikolojik Temelleri" (çev. Şuayip Özdemir), *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, III/2, 2003.
- Hamidullah, Muhammed, *İslam Peygamberi-II* (çev. Said Mutlu, Salih Tuğ), İstanbul 1960.
- Harms, Ernest, "The Development of Religious Experience in Children", *The American Journal of Sociology*, The University of Chicago Press, Vol. 50, No.2 (September 1944).
- Hayta, Akif, "Anneden Allah'a: Bağlanma Teorisi ve İslam'da Allah Tasavvuru", *Değerler Eğitim Dergisi*, 4 (12), (29-63), İstanbul 2006.
- Heller, David, *The Children's God*, The University of Chicago Press, London 1988.
- Holm, Nils G., *Din Psikolojisine Giriş* (çev. Abdulkerim Bahadır), İnsan Yay., İstanbul 2004.
- Hood, Ralph W. & Hill, Peter C. & Spilka, Bernard, *The Psychology of Religion*, The Guilford Press, New York 2009.
- Hökelekli, Hayati, *Din Psikolojisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2001.
- Hunter, Edith F., *The Questioning Child and Religion*, The Star King Press, Boston 1956.
- Hurlock, Elizabeth Bergner, *Child Development*, Mc Graw-Hill Book, New York 1942.
- İbn Esir, el-Kamil Fi't-Tarih-II, Beyrut 1965.
- İsfehani, Rağıp, *Müfredat Elfazu'l-Kur'an*, Daruşşamiye Yay., Beyrut, 1997.
- James, William, *The Varieties Of Religious Experience*, (ed. LeRoy Miller), Colorada 1999.
- _____, *The Will To Believe*, The Library of the United States Inc., New York 1992.
- Jersild, T. Arthur, *Çocuk Psikolojisi* (çev. Gülseren Günçe), Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yay., Ankara 1976.
- Kağıtçıbaşı, Çiğdem, *İnsan ve İnsanlar*, Evrim Yay., İstanbul 2005.
- Kayıklık, Hasan, "Çocuğun İnanma Duygusunun Diğer Duygularla İlişkisi", *Çocuk Sorunları ve İslam Sempozyumu*, Ensar Yay., İstanbul 2010.
- Kirkpatrick, Lee A., *Attachment, Evolution, And The Psychology of Religion*, The Guilford Press, New York, London 2005.
- Koç, Ahmet, "Okul Öncesi Dönemde Ailede Çocuğun Din Eğitimi", *Çocuk Sorunları ve İslam Sempozyumu*, Ensar Yay., İstanbul 2010.
- Komisyon, *Örnekleriyle Türkçe Sözlük-II*, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul 2002.

- Köylü, Mustafa, "Çocukluk Dönemi Dini İnanç Gelişimi ve Eğitimi", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, XLV, II, (137-154), Ankara 2004.
- Küçük, Raşit, "İslam Kültüründe Sevgi İçin Kullanılan Kavramlar", İslam Ahlakı ve Sevgi, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2007.
- Mcdougall, William, An Outline Of Psychology, Jarrold&Sons Ltd., 2007.
- Mehmedoğlu, Yurdağül, Okul Öncesi Çocuklarda Dini Duygunun Gelişimi ve Eğitimi, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2005.
- Moseley, Romney M. & Brockenbrough, Ken, "Faith Development in the Preschool Years", Handbook of Preschool Religious Education, Religious Education Press, Birmingham, Alabama 1988.
- Neill, A. S., Özgürlük Okulu (çev. Nilgün Şarman), Payel Yay., İstanbul 2000.
- Okumuş, Ejder, "Tabii Afetler, Din ve Toplum-Marmara Depremi Örneği", İslami Araştırmalar Dergisi, 15/3, (339-373), Ankara 2002.
- Özbaydar, Belma, Din Ve Tanrı İnançının Gelişmesi Üzerine Bir Araştırma, Baha Matbaası, İstanbul 1970
- Özeri, Zeynep Nezahat, Okul Öncesi Din Ve Ahlak Eğitimi, Dem Yay., İstanbul 2004.
- Özyılmaz, Ömer, İslami Eğitim ve Psikolojik Temelleri, Pınar Yay., İstanbul 2003.
- Peker, Hüseyin, Din Psikolojisi, Samsun 2000.
- Piaget, Jean, The Child's Conception of the World, Routledge & Kegan Paul Ltd., London 1971.
- _____ Judgement And Reasoning In The Child, Routledge & Kegan Paul Ltd., London 1928.
- _____ The Language And Thought Of The Child, Read Books, 2008.
- _____ The Psychology of Intelligence, Routledge Taylor & Francis Group, London and New York 2001.
- Razi, Fahreddin, Tefsiru'l-Kebir, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2009.
- Ribot, Theodule, Hissiyat Ruhiyatı-II, (çev. Mustafa Şekip Tunç), Evkaf İslamiye Matbaası, İstanbul 1927.
- Rizzuto, Ana-Maria, The Birth of the Living God-A Psychoanalytic Study, The University of Chicago Press, London 1979.
- Tamminen, Kalevi & Vianello, Renzo & Jaspord, Jean-Marie & Ratcliff, Donald, "The Religious Concepts of Preschoolers", (ed. Donald Ratcliff), Handbook of Preschool Religious Education, Religious Education Press, Birmingham, Alabama 1988
- Tunç, Mustafa Şekip, Bir Din Felsefesine Doğru, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1959.
- Vianello, Renzo & Tamminen, Kalevi & Ratcliff, Donald, "The Religious Concepts of Children", (ed. Donald Ratcliff), Handbook of Children's Religious Education, Religious Education Press, Birmingham, Alabama 1992.
- Walk, Richard & Gibson, Eleanor, A Comparative And Analytical Study Of Visual Depth Perception, American Psychological Association, U.S.A. 1961.
- Yavuz, Kerim, Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 1983
- Yavuzer, Haluk, Çocuğu Tanımak ve Anlamak, Remzi Kitabevi, İstanbul 2005.
- Zemaşeri, el-Keşşaf, Daru İhya-i Turasi'l-Arab, Beyrut 1997.

